

**М. Антоновська, асп.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка**

ПОВІСТІ Т. ШЕВЧЕНКА: ПАРАДИГМА РЕЦЕПЦІЇ

У статті аналізуються основні аспекти рецепції повістей Т. Шевченка в українському критичному дискурсі та визначаються її концептуальні засади.

Ключові слова: Т. Шевченко, П. Куліш, рецепція, парадигма, канон, народницька ідеологія, малоросійська ідентичність.

В статье анализируются основные аспекты рецепции повестей Т. Шевченко в украинском критическом дискурсе и определяется ее концептуальная база.

Ключевые слова: Т. Шевченко, П. Кулиш, рецепция, парадигма, канон, народническая идеология, малороссийская идентичность.

The article examines the main aspects of reception of T. Shevchenko's stories in Ukrainian critical discourse and defines the conceptual basis of the reception.

Key words: T. Shevchenko, P. Kulish, reception, paradigm, canon, the ideology of 'narodnyctvo', the 'Malorussian' identity.

Унікальність рецепції повістей Т. Шевченка зумовлена як особливостями їхнього оприлюднення, так і глибинними ідеологічними засадами і проблемами українського літературознавства. Не оприлюднена за життя автора (і кілька десятиліть по його смерті), Шевченкова художня проза не входить до канону української літератури, найкраще репрезентованого шкільною програмою, а отже, лишається невідомою для широкого читацького загалу. Втім, шкільному канону, як і будь-якому іншому, притаманна вибірковість, тож художня проза Т. Шевченка не входить до нього, бо не відповідає суті цього канону як компактної системи ідеологічних орієнтацій певного суспільства. Однак популярне літературознавство – лише один бік проблеми. Значно більше дивує те, що вчені не беруть до уваги творчий досвід Т. Шевченка-прозаїка як в аналізі історії української літератури ХІХ ст., так і в працях, що присвячені вужчим теоретичним та історико-літературним питанням.

У шевченкознавстві сфера рецепції творчості Т. Шевченка представлена дослідженнями Г. Грабовича [3], Л. Задорожної [6], М. Назаренка [15], О. Бороня [2] та ін. Зосереджуючись на оцінці критиками "Кобзаря" 1840 р., "Гайдамаків", "Тризни" та інших творів Т. Шевченка, вчені оминають увагою сприйняття критиками російськомовної прози митця. Цей аспект є вельми промовистим з огляду на сучасний зміст поняття української літератури та еволюцію цього поняття.

Спробуємо окреслити парадигмальні риси літературознавчої рецензії Шевченкової художньої прози. Так, визначальною для шевченкознавчих студій є теза про автобіографізм повістей. Тривалий час вони вважалися настільки надійним джерелом Шевченкової біографії, що П. Зайцев у праці "Життя Тараса Шевченка" [7], розповідаючи про дитинство митця, спирається на повість "Княгиня" (як і на інші його автобіографічні твори). Вочевидь, саме автобіографізм художньої прози Т. Шевченка спонукав О. Пипіна вважати повісті мемуарами, а не викінченими художніми творами: "...про повісті Шевченка не можна судити із звичайної естетичної точки зору як про власне художні твори. Автор, очевидно, не мав такого чисто художнього завдання; уже одне те, що скрізь він є ніби очевидцем подій і що дійсно в його повістях розсіяні автобіографічні подробиці й особи, без сумніву, живі <...> показує, що метою письменника зовсім не була вільна творчість, а завдання значно невибагливіше. Він просто хотів розповісти про те, що бачив у житті, і форма повісті лише дещо узагальнювала ті явища, які йому доводилось спостерігати..." [17, 209]. Таким чином, дослідники наголошували на позахудожньому аспекті повістей Т. Шевченка. При цьому вони нехтували думкою, що весь світ літературного твору є фікційним, і годі шукати безпосередньої відповідності між тим, що зображено у творі, й тим, що було в житті (навіть якщо автор прагнув до правдивого відображення того, що минуло). Не зважати на мемуарний характер художньої прози Т. Шевченка неможливо, однак підхід до явища мемуарності має бути іншим. На сьогодні шевченкознавство успішно впоралося з пошуком прототипів персонажів, відтворенням життєвого контексту постання повістей і вивченням авторової біографії, відображеної в цих творах. Значно перспективнішими є пошуки сучасних учених, зокрема Ю. Барабаша, який, розглядаючи проблему автобіографізму повістей (зокрема на позір найавтобіографічнішої з них – "Художника"), застерігає від необачного отождолення оповідача з автором і вказує на моменти відсторонення Т. Шевченка від образу художника – героя повісті [1]. Плідними мають також бути дослідження лакун автобіографічного дискурсу Шевченкової прози, а також того, як митець за допомогою нього осмислював власну долю, адже відомо, що літературний твір містить у собі цілісний світ, а отже, допомагає збагнути життєві речі саме з позиції цілісності, завершеності втіленого в ньому життєвого досвіду.

Іншим стереотипом, який тривалий час заважав адекватно оцінити Шевченкову художню прозу, була теза про її невисоку художню вартість. До формулювання цієї opinio певною мірою долучився П. Куліш: його присуд щодо повістей у листах до Т. Шевченка зазвичай тлумачиться як заперечення будь-якої естетичної цінності Шевченкової прози. Спробуємо показати, що це не стільки суворий Ку-

лішів вирок щодо таланту Т. Шевченка-прозаїка, скільки передбачення можливої реакції російської критики і – що важливіше – українського читача. Відмовляючи автора від публікації повістей, критик пояснював це не відсутністю таланту до прози у Т. Шевченка, як зазвичай це подавалося в дослідженнях радянської епохи: "Так от же тобі: ні одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати. Тут не одного таланту треба. Але ж у тебе був талант, як ти мальовав картину "*Катерину*". Над поемою "*Катериною*" і досі плачуть, а на картину "*Катерину*" кивають головою" [13, 106]. У підтексті обох листів виразно прочитуються озирання П. Куліша на можливу рецепцію російськомовної прози Т. Шевченка в українському та російському критичному середовищі.

Варто розглянути приклади, наведені П. Кулішем. Перший – Данте і Петрарка, які, за словами критика, "думали, що прославляться латинськими своїми книгами" [13, 104], свідчить, що українська література вже здобулася на український-таки простір сприйняття. Його провідною ціннісною засадою є україноцентризм, який не в останню чергу саме Т. Шевченкові завдячує своїм концептуальним оформленням. Тут наголошено також на статусі російської мови – порівняння з латиною спонукає думати про її наднаціональний характер. Інший приклад у листі П. Куліша – сприйняття російськомовної творчості Г. Квітки-Осноровича: "Поглянь на Квітку: він себе в таке багно втербив московщиною, що й послі смерті його ми ніяк його не витягнем і не поставим так високо, як він достоїн по українським повістям. Москалі тичуть нам у вічі Халявським, Столбиковими і всякою гидотою, на котору самі ж його, необачного, підбили" [13, 106].

Ці слова відображають дві парадигми, які тоді, у 1850-х роках, визначали суть вітчизняного літературознавства і залишаються чинними й донині. Перша парадигма – народницька: вона орієнтується виключно на мову народу, тобто українську мову. Як свідчить історія, ця парадигма відіграла вирішальну роль у самоусвідомленні української нації, проте, на думку З. Когута [9], у першій половині XIX ст. вона мала альтернативу. Цією альтернативою була малоросійська парадигма ідентичності, що спиралася на ідею двох мов (української та російської) і двох культур (імперської "великоросійської" та української "для домашнього вжитку") (див. [4]). Як відомо, більш життєздатною стала перша парадигма, тому, за словами О. Ільницького, "як тільки українська громада визначилася зі своєю рідною мовою, раніша фундаментальна двомовність і двокультурність української спільноти стала інтерпретуватися не як реалії, що їх потрібно було приймати чи толерувати (як у випадку з Гоголем), а як ганебне тавро, якого належало позбутися" [8, 12].

Ще один важливий момент: як запевняє П. Куліш, рецепція Шевченкових повістей уже відбулася: "Над поемою "*Катериною*" і досі

плачуть, а на картину "Катерину" кивають головою. Так кивають земляки, прочитуючи й твої московські повісті, а москалі одкидають геть; а вірші твої рідні і москалі шанують, а земляки наче Псалтир промовляють" [13, 106]. Остання фраза свідчить також про існування українського літературного канону, відповідно, горизонт сподівань "земляків" формується згідно з тією найвищою позицією, яку посідає Т. Шевченко в цьому каноні. На нашу думку, Кулішева оцінка повістей і поради стосовно них вказують і на самого П. Куліша як одного з найактивніших творців образу Т. Шевченка як народного поета ще за його життя. Подиву гідна рішучість, із якою критик відсікає те, що суперечить цьому іміджеві, а саме "московські повісті": "Якби в мене гроші, я б у тебе купив їх усі разом да й спалив" [там само]. Отже, підсумовуючи, можна сказати, що П. Куліш радив Т. Шевченкові не оприлюднювати повісті з огляду на горизонти очікування і розуміння, притаманні українському читачеві та російській критиці – і тим самим висловив власний погляд на стан розвитку українського культурного простору та можливу реакцію російських інтелектуалів.

С. Єфремову належить свідоцтво правильності прогностичної оцінки П. Куліша. Учений, говорячи про причини неуваги до повістей Т. Шевченка з боку української громадськості, веде мову про хистку, загрожено національну ідентичність української літератури в умовах тиску великодержавних шовіністів: "...друга сторона раз у раз вибивала очі саме російськими творами українських письменників, коли хотіли взагалі довести непотрібність самостійного українського письменства і національного розвитку. <...> Натурально, що такі голоси з льоху викликали, як реакцію, повне нехтування, приниження тих російських творів <...>. Оддати ті твори "мишам на снідання" – далі, здається, йти вже було нікуди в бажанні виправдати національного кумира, – звичайно, одкинувши наперед саме питання, чи потрібно взагалі було таке виправдання" [5, 83–84]. Кількома рядками нижче натрапляємо на оцінку С. Єфремовим М. Гоголя як зденаціоналізованої людини. Окрім чіткого відображення такого аспекту народницької оцінки російськомовних українських письменників, як нехтування їхньою творчістю, ця оцінка увиразнює ще одну прикметну рису такої рецепції: притягувати М. Гоголя до тієї національної ідентичності, що існувала наприкінці ХІХ ст., є очевидним анахронізмом.

М. Костомаров, збираючись оприлюднити повісті, у листі до видавця перелічує такі ознаки творів, як композиційна недосконалість, розтягнутість, повтори, однак перелічує й "ознаки величезного обдарування" автора: правдивість характерів, глибину і благородство думок і почуттів, жвавість висловлювання та багату образність [11]. Таким чином, певні особливості Шевченкових повістей, як-то розлоге обрамлення дії, неспіввіднесеність цього обрамлення зі змістом

внутрішньої сюжетної лінії, пояснювалися недоопрацьованістю творів. Справді, більшість із них дійшли до нас у чернетках. Однак і в тих творах, які Т. Шевченко планував опублікувати, наприклад, у "Княгині", є ті самі особливості ідіостилю прозаїка, що і в інших повістях, відомих за чернетковими автографами. Вочевидь, проблему художнього сенсу обрамлення дії в повістях Т. Шевченка не можна збути, віднісши її на карб невикінченості творів.

Спробою надати тезі про другорядність Шевченкової художньої прози серйозного підґрунтя є думка рецензента "Кіевской старини" (тут уперше видано всі повісті): письменник "не є в них самостійним; не прокладає нових шляхів ув аналізі явищ суспільного життя, не творить нових ідеалів, у формі і побудові своїх літературних спроб іде за готовими взірцями" [цит. за: 14, 24]. У цьому судженні відображені, по-перше, ціннісні засади критики другої половини ХІХ ст., для якої "аналіз явищ суспільного життя" та "нові ідеали" були предметом першорядної ваги, по-друге (і це важливіше), низька художня вартість повістей пояснюється їхньою вторинністю. Ясна річ, що ця вторинність визначалася на основі порівняння повістей Т. Шевченка з російською літературою.

Стереотип вторинності, наслідувальності Шевченкової прози дожив до нашого часу – навіть попри певні спроби його подолати. Особливо характерною в цьому сенсі є праця М. Шагінян "Тарас Шевченко" [20], де дослідниця, картаючи українське літературознавство (звичайно ж, "буржуазне") за упередженість у ставленні до російськомовної прозової спадщини митця, наполягає на вартісності Шевченкової прози (розробка нових тем, засудження кріпосницької дійсності, автобіографізм) і водночас доводить їхню стилістичну залежність від російської прози 1820–1830 рр., а значить, неактуальність художньої системи повістей уже в той час, коли вони писалися. Цю залежність М. Шагінян пояснює відірваністю Т. Шевченка на запланні від тогочасного літературного життя. Зрештою, якщо ми приймемо тезу про залежність Шевченкового стилістичного почерку від манери російських прозаїків 1820–1830 рр. (це є доконаний факт, як свідчить розвідка О. Патокової [16]) і тезу про неповноту Шевченкового ознайомлення з російською літературою 1850-х років (що це не є доконаним фактом, свідчить праця Ф. Прийми [19]), то ми не зможемо пояснити, в чому полягало новаторство Т. Шевченка-прозаїка і чи слушно взагалі вести мову про нього.

Чи не вперше в шевченкознавстві замислитися над проблемою новаторства Т. Шевченка-прозаїка пропонує В. Поліщук. На думку дослідника, до формально-змістових новацій, якими завдячує Т. Шевченкові жанр повісті в українській літературі ХІХ ст., слід віднести автобіографізм окремих творів, просвітницькі ідеї, відхід від етно-

графічних засобів зображення дійсності та соціальний критицизм [18, 194]. Гідне уваги саме формулювання проблеми: розглянути місце повістей Т. Шевченка в розвитку української повісті. Досі прозу митця ставили переважно в контекст російської літератури. Вагомою спробою розширити тло постання Шевченкової прози є праці Л. Кодацької [10] та Н. Крутікової [12]. Однак обмежене коло українських письменників, чия творчість, на думку дослідниць, може співвідноситися з прозою Т. Шевченка, вузьке трактування змісту їхніх творів, що подекуди не позбавлене й перекручень змісту, досить бідна база доказів текстуального зв'язку Шевченкових повістей з творами інших письменників призводять до того, що ця сфера вивчення художньої прози Т. Шевченка досі перебуває на рівні "постановки проблеми", як застерігає у підзаголовку своєї статті В. Поліщук. Прикметно, що вчений усвідомлює й іншу нерозв'язану проблему історії української літератури – розвиток жанру повісті у ХІХ ст. Що ж стосується положень, сформульованих дослідником у цій розвідці, то не можна не відзначити деякої апріорності їх. Напевно, причиною цього є розуміння вченим явища української літератури, а відтак – яких письменників і які твори слід зараховувати до неї. Якщо обмежитися україномовною прозою шевченківської епохи, то тло для розгляду повістей Т. Шевченка буде вельми нешироким: окрім певної частини доробку Г. Квітки-Основ'яненка, сюди увійдуть деякі твори П. Куліша, а також окремі твори П. Гулака-Артемівського та Є. Гребінки, які можна зарахувати радше до маніфестів, а не до оповідних жанрів. Висновки В. Поліщука переконують у необхідності залучення до аналізу художньої прози Т. Шевченка якнайширшого кола творів українських письменників – як українською, так і російською мовами. А це, у свою чергу, передбачає перегляд традиційних уявлень про українську літературу І пол. ХІХ ст.

Отже, аналіз концептуальних засад шевченкознавства у царині дослідження повістей свідчить, що ці засади залежать від перспективи, з якої критик розглядає ці твори. Твердження про вторинність, ба навіть відсталість Шевченкової художньої прози вказують на погляд із російських позицій. З іншого боку, певна розгубленість учених перед визначенням ролі прозової спадщини Т. Шевченка в історії української літератури зумовлена інерцією народницьких ідеологічних орієнтацій вітчизняного культурного простору, через що явища, які безпосередньо не відображають такі цінності, як народ, народна мова, національна ідея, витісняються на маргінеси уваги. На прикладі рецепції творчості українських письменників в українському та російському інтелектуальному просторі І пол. ХІХ ст. можна найкраще прослідкувати генезу тих чи інших ідеологічних позицій, які мають вирішальне значення для розуміння явища української літератури.

1. *Барабаш Ю.* Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко / Передмова В. Панченка. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія". – 744 с.
2. *Боронь О.* Російська критика 1840-х років про поему "Тризна" / О. Боронь // Шевченкознавчі студії: Зб. наук. пр. / Редкол.: Г. Ф. Семенюк (голова) та ін. – Вип. 14. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2011. – С. 264–271.
3. *Грабович Г.* Проникливість і сліпо- та у рецепції Шевченка: випадок Костомарова / Грабович Г. // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 72–96; № 4. – С. 109–129.
4. *Грабович Г.* Українсько-російські літературні взаємини в XIX ст.: постановка проблеми / Григорій Грабович / Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, статті, полеміка. – 2-ге вид. – К.: Критика, 2003. – С. 180–217.
5. *Єфремов С.* Спадщина Кобзаря Дармограя / Сергій Єфремов // Шевченко Т. Повне видання творів Тараса Шевченка. – Том XIII. Шевченко та його творчість: Зб. праць і статей / За ред. Б. Кравцева. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1963. – С. 83–84.
6. *Задорожна Л.* Перше оприлюднення "Кобзаря" // Задорожна Л. Історія української літератури кінця XVIII – 60-х років XIX ст.: підручник / Людмила Михайлівна Задорожна. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2008. – 479 с.
7. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка / Павло Зайцев. – 2-ге вид. – К.: Обереги, 2004. – 480 с. – (Сер. "Б-ка укр. раритету").
8. *Ільницький О.* Гоголь і постколоніальний контекст / Олег Ільницький // Критика. – 2000. – Число 3 (29). – С. 9–13.
9. *Когут З.* Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво / Зенон Когут // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Ред. Т. Курило, В. Горобець, післямова В. Кравченка. – К.: Критика, 2004. – С. 80–101.
10. *Кодацька Л.* Художня проза Т. Г. Шевченка / Лариса Федосіївна Кодацька. – К.: Наук. думка, 1972. – 328 с.
11. *Костомаров Н.* Письмо к издателю "Русской старины" / Николай Костомаров // Русская старина. – 1880. – Т. 27. – С. 597–610.
12. *Крутікова Н.* Шляхами дружи і єднання: Російсько-українські літературні зв'язки / Ніна Євгенівна Крутікова. – К.: Дніпро, 1972. – 280 с.
13. *Листи до Тараса Шевченка* / Ред. тому В. С. Бородін; упор. та коментарі В. С. Бородіна, В. П. Мовчанюка, М. М. Павлюка, В. Л. Смілянської, Н. П. Чамати. – К.: Наук. думка, 1993. – 384 с.
14. *Лобода А.* Між двох стихій (до психології творчості Т. Шевченка) / А. Лобода // Шевченківський збірник / Під ред. П. Филиповича. – Т. 1. – К.: Сорабкоп, 1924. – С. 18–24.
15. *Назаренко М.* До рецепції життя і творчості Т. Шевченка (забуті публікації 1839–1861 рр.) / М. Назаренко // Шевченкознавчі студії: Зб. наук. пр. / Редкол.: Г. Ф. Семенюк (голова) та ін. – Вип. 14. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2011. – С. 301–315.
16. *Патокова О.* Російські повісті Шевченка: лінгвістичні та стилістичні замітки / О. Патокова // Шевченко: Річний другий / Інститут Тараса Шевченка. – Б. м.: ДВУ, 1930. – С. 105–131.
17. *Піпін О.* Російські твори Шевченка: Поєми, повісті й оповідання Т. Г. Шевченка, писані російською мовою // Світова велич Шевченка: Зб. матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка: У 3 т. – Т. 1. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1964. – 512 с. – С. 196–213.
18. *Поліщук В.* Повісті Т. Шевченка і розвиток повістєвого жанру в українській літературі (до постановки проблеми) // Тарас Шевченко і європейська культура: Збірник праць Міжнародної XXXIII наукової шевченківської конференції 20–22 квітня 1999 р. – Черкаси: Брама, 2001. – С. 190–196.
19. *Прийма Ф.* Шевченко и русская литература XIX века / Федор Яковлевич Прийма. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 412 с.
20. *Шагінян М.* Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – 256 с.